

L'INCUNABLE FANTASMA DEL *LLIBRE DEL COC* DE MESTRE ROBERT (TOLEDO, 1477)

THE INCUNABLE FANTASMA OF THE LLIBRE DEL COC BY MESTRE ROBERT
(TOLEDO, 1477)

JOAN SANTANACH I SUÑOL

Universitat de Barcelona

Dept. de Filologia Catalana i Lingüística General,
Gran Via de les Corts Catalanes, 585, 08007 Barcelona

Tf. 934 03 56 28

jsantanach@ub.edu

ORCID ID: 0000-0002-7872-280X

Resum

La distància cronològica entre la composició del *Llibre del coc*, probablement de mitjan segle XV, i la data de la primera edició conservada, apareguda a Barcelona el 1520, ha generat diverses especulacions respecte a la composició i la transmissió d'aquest llibre de cuina, entre les quals l'existència d'una edició incunable pretesament impresa a Toledo el 1477. L'article analitza l'origen d'aquesta possible edició i conclou que es tracta d'una confusió bibliogràfica i no pas d'una edició que, efectivament, hagués arribat a imprimir-se mai.

Paraules clau

llibre de cuina, transmissió impresa, incunable, *Llibre del coc*, mestre Robert

Abstract

The chronological gap between the composition of the Book of the Cook, probably from the mid-15th century, and the publication of the first known edition, printed in Barcelona in 1520, has produced a great deal of speculation on the composition and transmission of this cookbook. One is the possibility of existence of an incunabula edition allegedly printed in Toledo in 1477. This article analyses the origin of this supposed edition and concludes that it is merely bibliographic confusion, not an edition that had ever come to print.

Key Words

cookbook, printed transmission, incunabula, Book of the Cook, Magister Robert

El *Llibre del coc* de mestre Robert és el darrer gran llibre de cuina medieval, que, paradoxalment, va circular sobretot durant el Renaixement. La paradoxa es produeix només, és clar, des del punt de vista

d'una historiografia necessitada de compartiments estancs. Però tot i així és un fet que entre la composició de l'obra i les primeres notícies que tenim de la seva difusió s'escolen algunes dècades, amb el canvi de segle entremig. Aquesta distància entre l'hipotètic moment de redacció i els primers impresos conservats ha generat no poques perplexitats i hipòtesis, entre les quals no és la menor l'existència d'una edició incunable pretesament impresa l'any 1477 a la ciutat de Toledo.

Segons l'opinió més generalitzada entre els estudiosos, el llibre hauria estat redactat durant la segona meitat del segle xv,¹ mentre que l'edició més antiga que n'ha sobreviscut, i que no necessàriament ha de ser la primera que se'n va publicar, va ser impresa a Barcelona el 1520.² El contingut i la filiació de l'obra s'indiquen al títol que es consigna a la portada: *Libre de doctrina per a ben servir: de tallar y del Art de Coch: ço es de qualseuol manera de potages y salses Compost per lo diligent mestre Robert coch del Serenissimo senyor don ferrando Rey de Napolis*. Contemporani d'aquesta edició és un altre imprès en què no s'indica ni l'any ni el lloc d'estampació; la manca de dades concretes ha afavorit que, en alguna ocasió, hagi estat considerat anterior.³

Aquestes serien les dues edicions més antigues que ens han arribat de l'obra. Durant el xvi en van aparèixer unes quantes més. I és que el

1. Veronika Leimgruber, editora l'any 1977 del *Llibre del coc*, basant-se en WISWE (1970: 87), proposa com a terme *ante quem* el 1491, tenint en compte que al llibre hi ha algunes interdiccions quaresmals que, a partir de l'any esmentat, l'Església va relaxar (ROBERT 1977: 15, 123). Per a la necessitat de relativitzar aquesta data tenint en compte el procés d'elaboració dels llibres de cuina, en què era habitual l'aprofitament de passatges i receptes existents, vegeu la introducció de Santanach dins ROBERT (2018).

2. Se'n coneixen dos exemplars, tots dos a la Biblioteca de Catalunya, amb les signatures 11-VI-14 i Esp. 14-8º; aquest darrer és incomplet. Vegeu AGUILÓ (1923-1927: núm. 2005, p. 515); NORTON (1978: núm. 202, p. 82); *Biteca* 2232; CCPB001042044-4; LAMARCA (2015: núm. 156, ps. 266-267), amb bibliografia.

3. Se'n conserva un sol testimoni, a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, amb la signatura 07 CM-363; l'exemplar és incomplet. Vegeu AGUILÓ (1923-1927: núm. 2.006, ps. 515-516); *Biteca* 2233; PÉREZ SAMPER (2016). Sobre la seva datació, Aguiló planteja que podria tractar-se de l'edició *princeps*, tot i que la recull després de la de Barcelona de l'any 1520; VINDEL (1930-1934: VI, núm. 1.911, p. 193) la situa, amb interrogant, el 1518. No és correcte, com s'ha dit de vegades, que F. J. NORTON, en el lloc indicat a la nota anterior, la consideri de vers 1530, ja que hi parla d'una segona portada, aparentment aliena a l'edició, que hi ha en un dels exemplars de la impressió de 1520, i no pas de l'exemplar sense lloc ni any de la Biblioteca de la UB.

Llibre del coc va ser un veritable *best-seller* editorial. L'original català va passar almenys set vegades per les premses i no menys d'una desena la traducció castellana, la qual, a més, va ser impresa el 1525, tot just cinc anys més tard que la primera edició catalana datada. Es va estampar a la ja esmentada ciutat de Toledo, on hauria aparegut l'incunable de 1477, amb el títol de *Libro de cocina compuesto por maestro Ruberto de Nola cozinero que fue del serenissimo señor rey don Hernando de Napoles: de muchos potajes y salsas y guisados para el tiempo del carnal y de la quaresma...* Normalment és conegut com a *Libro de guisados*.⁴

Un nombre tan elevat d'edicions confereix a l'obra de mestre Robert, sense cap mena de dubte, un lloc destacat en la història de l'edició peninsular del segle XVI. Val a dir, però, que d'uns quants d'aquests impresos només en tenim un coneixement merament documental. Bona part de les edicions han estat recollides en bibliografies des del segle XVII, però no disposem d'exemplars localitzats —si més no, en les biblioteques públiques que tenen els seus fons accessibles per als estudiosos— de totes les impressions de què es té notícia.

No facilita gaire la situació la manca d'informacions sobre l'autor o sobre la mateixa composició del llibre. Les dades que en tenim, a més, procedeixen gairebé totes dels impresos. De mestre Robert només en sabem el nom i que treballava per a la cort napolitana, tal com llegim a la portada de l'any 1520. En alguns dels impresos castellans s'hi afegeix el qualificatiu «de Nola», tal com hem vist a la de 1525, potser referit a la localitat de la Campània. Res més. Davant de dades tan migrades, no han faltat investigadors, com Dionisio Pérez o Josep Garcia i Fortuny, que han plantejat que el tal mestre Robert potser ni tan sols va arribar a existir.⁵

Sense altra documentació que en confirmi la historicitat, no podem descartar, ben cert, que tot plegat no sigui res més que una ficció destinada a prestigiar l'obra. Així s'ha plantejat per a una afirmació semblant recollida al pròleg del *Llibre de Sent Soví*, que estableix una poc

4. Per a la tradició catalana del *Llibre del coc*, vegeu la introducció de Santanach dins ROBERT (en premsa). Per a les edicions castellanes, encara cal partir de les dades compilades per Dionisio Pérez (en NOLA 1929: x-xiv), basat en les bibliografies de BRUNET (1860-1865), AGUILÓ (1923-1927) i PALAU I DULCET (1948-1977).

5. Pérez dins NOLA (1929: vii, xvii-xix, xxvi), i GARCIA I FORTUNY (2014: 196).

versemblant relació de l'anònim autor d'aquest altre llibre de cuina amb una indeterminada cort anglesa.⁶ Ara bé, no és menys cert que al llarg dels segles els arxius napolitans han patit tota mena de vicissituds, de manera que tampoc no es pot descartar que s'hagués perdut la hipotètica documentació que devia esmentar mestre Robert. Així doncs, ni podem negar ni confirmar la possibilitat, d'altra banda versemblant, com deia, que el *Llibre del coc* hagués estat compilat pel cuiner de la cort de Ferran de Nàpols.

Tendim a identificar el rei Ferrando citat a l'inici del llibre de mestre Robert amb Ferran I de Nàpols, fill natural d'Alfons el Magnànim, que, en morir el seu pare l'any 1458, va heretar-ne el tron i va regnar fins al 1494. Aquesta identificació sembla més probable que no pas la del seu net Ferran II, de regnat molt més breu (1495-1496). El contingut de l'obra, tant pel que fa a consells sobre el servei i l'art de cisòria, als quals es dediquen els capítols inicials, com respecte al tipus de cuina, d'alt nivell, que s'exposa a la resta del llibre, lliga amb les necessitats d'una casa noble, i no desdiuen de les d'una cort reial. La cronologia proposada tampoc no contradiu aquesta possibilitat.

Si assumim, tot i les poques evidències, l'existència històrica de mestre Robert, aleshores ens trobem amb una distància cronològica, presumiblement d'algunes dècades, entre la hipotètica elaboració del llibre i el seu accés a la impremta. No és un fet gens excepcional. La impressió d'un llibre afavoria la pèrdua dels manuscrits que n'haguessin pogut circular prèviament, cosa que explicaria que no n'hagi arribat cap del *Llibre del coc*. Tampoc no es pot descartar, és clar, que abans de la de 1520 hi hagués hagut alguna altra edició. La de Toledo del 1477 emplenaria aquest possible buit.

Són uns quants els estudiosos i bibliògrafs que l'han vista com l'*editio princeps* perduda del *Llibre del coc*. Tot sembla indicar que la notícia d'aquest imprès s'hauria difós a partir de les *Memorias para ayudar a formar un Diccionario crítico de los escritores catalanes*, l'extensa recopilació d'informació que l'il·lustrat Fèlix Torres Amat va publicar el 1836. En la breu entrada dedicada a Nola (*Ruperto*), només s'indica que l'autor era «catalan, cocinero del rey D. Alfonso V de

6. Vegeu SANTANACH (2006: 24-25 i 2014: 114-116).

Aragón». Respecte a l'obra, no és gaire més explícit: «*Arte de cocina*. Se imprimió en Toledo en 1477».⁷ Clou la concisa entrada una remissió a la *Bibliotheca Hispana Vetus* de Nicolás Antonio.

Antoni Palau i Dulcet se'n fa ressò, amb prevencions, al seu *Manual del librero hispanoamericano*. Remarca que «Torres Amat señala una impresión de Toledo, 1477, pero faltan los documentos para apoyar esta problemática noticia». La prudència a l'hora de denunciar la manca de confirmació no impedeix que, després de fer una reflexió sobre els possibles orígens de mestre Robert —catalans o italians— i de la llengua en què degué escriure l'obra, afirmi que «Todo hace presumir que la edición príncipe es incunable y en lengua catalana [...] pero tratándose de un libro del que se hacía un uso constante, no es extraño se perdiese la edición, lo mismo que otras, desconocidas para nosotros y que seguramente han existido».⁸ Malgrat posar de manifest la poca consistència de les dades de Torres Amat, Palau es mostra partidari de l'existència d'almenys una edició incunable, que considera que degué ser en llengua catalana.

Dionisio Pérez, que signava els escrits sobre cuina com a «Post-Thebussem», en honor a Mariano Pardo de Figueroa, el primer «Doctor Thebussem», va llegir amb atenció les conclusions de Palau respecte a l'incunable de 1477 i hi va donar alguna volta més. En parla a la seva edició del *Libro de guisados*, publicada a Madrid el 1929. Hi cita així mateix Torres Amat i la seva font, Nicolás Antonio, i destaca que l'edició de 1477 era esmentada per l'Enciclopedia Espasa i pel crític Felipe Benicio Navarro a la seva edició de 1878 de l'*Arte cisoria* del marquès Enric de Villena.⁹ Era, doncs, una dada assumida de forma bastant general, a la qual Pérez va afegir algunes observacions no-

7. Vegeu TORRES AMAT (1836: 441).

8. PALAU I DULCET (1948-1977: XI, 104). Sobre l'origen de l'autor i la llengua de redacció de l'obra, apunta el següent: «Falta saber si su autor Roberto Nola, nació en Cataluña, o en la población del reino de Nápoles, de dicho nombre. Pudiera ser que naciera en Italia de padres catalanes, y entonces no sería imposible que él mismo escribiese el libro en su lengua madre. Pero si sus padres eran extranjeros, y redactó el manuscrito en italiano, cabe suponer que algún literato de la Corte de Aragón en Nápoles, lo pondría en la lengua que hablaban, no sólo los reyes aragoneses, sino cuantos se relacionaban con su corte.»

9. NOLA (1929: ix-x).

ves. També Joan Serra i Vilaró, editor del *Llibre del coc de la canonja de Tarragona*, esmentava amb tota normalitat l'incunable de 1477.¹⁰ Anys més tard, Carmen Iranzo, en l'edició que va preparar del text castellà, repetia les prevencions del «Post-Thebussem», alhora que el criticava sense complexos, però sense aportar dades ni conclusions noves.¹¹ Amb aquest cúmulo de citacions, no ha de sorprendre que la notícia de la pretesa primera edició del *Llibre del coc* es reculli fins i tot a l'entrada corresponent a *Rupert de Nola* de la Gran Enciclopèdia Catalana, on malgrat tot es reconeix, de nou, que «hom no n'ha pogut comprovar l'existència».

Xoca bastant més, en canvi, que Veronika Leimgruber, curadora de l'edició crítica del llibre de mestre Robert, publicada per Curial l'any 1977, no faci cap esment a aquest hipotètic incunable, ni tan sols per negar-ne la historicitat. L'omissió és especialment sensible si tenim en compte que l'edició crítica de Leimgruber va aparèixer precisament l'any del cinquè centenari del pretès imprès de 1477.

Com deia, qui dedica més atenció a la qüestió de l'incunable és el «Post-Thebussem». Tant a ell com a d'altres autors que cita, la notícia els arriba en primer lloc a través de la compilació de Torres Amat. Amb l'afegit que els esments que hi fan no són en cap cas informació de primera mà ni fruit de la consulta d'un volum conservat de la controvertida edició. De fet, ni tan sols sembla que les dades que en recull el respectat bibliògraf i bisbe d'Astorga parteixin de l'observació directa de cap exemplar de l'edició de Toledo 1477, sinó més aviat del repertori de Nicolás Antonio. Les dades provenen no de la seva primera edició, de 1672, sinó de la de 1788, a cura del valencià Francesc Pérez Bayer, ja que Torres Amat també esmenta el nom del curador i remet a les seves notes. Pérez Bayer, com és sabut, inclou a peu de pàgina nova informació per completar o corregir les dades d'Antonio. És en la interacció entre Nicolás Antonio i Francesc Pérez Bayer on s'origina, molt probablement, tot l'embolic, amb la intervenció posterior de Torres Amat.

10. Joan Serra, parlant d'un esment del *Llibre del coc* localitzat en el *Viage literario* del pare Villanueva, afirma que «Es refiere al libro, tan conegut com rar, de Robert de Nola, Arte de cocina, imprès a Toledo en 1477» (1935: 3-4).

11. NOLA (1969: 8-9).

Perquè la informació de Nicolás Antonio fa tota la impressió de ser així mateix de segona mà, no pas procedent de la consulta directa de cap exemplar del *Llibre del coc*. A la *Bibliotheca*, hi consigna, en dos paràgrafs, les dades següents:

479. Eiusdem Alphonsi Regis Coquus fuit RUPERTUS, sive ROBERTUS, Catalanus, qui vernaculo provinciae suae sermone composuit librum culinariae artis, quem vidimus Castellane ab ipso auctore conversum hoc titulo:

480. *Libro de guisados, manjares y potages*; atque editum Toleti MDXXIX. in 4° (1) Vereor tamen ne alterius Alphonsi Neapolis tantum Regis, qui prioris illius fuit nepos, culinae hic praefuerit.

D'acord amb Antonio, l'obra, composta originalment en català, hauria estat més tard traduïda i editada a Toledo el 1529. Part d'aquesta informació, basant-nos en les dades sobre edicions de què disposem, no seria exacta, ja que s'hi barrejarien les dues edicions castelleses més antigues: la de Toledo 1525 i la de Logroño 1529. El fet que s'hi digui que mestre Robert hauria estat cuiner del rei Alfons el Magnànim, no pas del seu fill Ferran, cosa que tampoc no es correspon amb el que es pot llegir als impresos, confirmaria, si no volem creure en l'existència d'una nova edició desconeguda, que Antonio no degué tenir-ne cap exemplar a les mans.

Francesc Pérez Bayer no corregeix en nota a peu de pàgina la vinculació reial, sinó la data d'impressió. Ho fa a partir d'un coneixement molt parcial de la tradició impresa del *Llibre del coc*. Probablement no devia tenir notícia de les dues primeres edicions castelleses, de les quals Nicolás Antonio mescla dades, ni tampoc de la majoria d'edicions posteriors, ni devia concebre que un llibre de cuina hagués pogut tenir tant d'èxit. Per això remet a l'únic exemplar que havia pogut veure'n, a la biblioteca de Joaquín Ibáñez García, xantre de la catedral de Terol i possessor d'una biblioteca molt destacable,¹² corresponent a una edició publicada a Toledo l'any 1577:

12. Per a una valoració actualitzada de la biografia de Joaquín Ibáñez, amb bibliografia, vegeu JAIME LORÉN 2017.

(1) *Robertus* hic est *Nola* cuius opus *Arte de Cocina* Lemosinè scriptum Toletique non anno MDXXIX. ut Noster hoc loco, sed MDLXXVII. editum exstare alibi diximus; extitisseque eius exemplum in Bibliotheca D. Ioachimi Ibannezii Garsiae Praeceptoris olim Turolensis, 8.¹³

L'any 1577 es van publicar dues edicions del *Libro de cocina compuesto por maestro Roberto de Nola* a Toledo: una a la impremta de Francisco de Guzmán, i la segona, que presenta nombroses variants respecte a l'anterior, segons assenyala el catàleg digital de la Biblioteca Nacional de Madrid, sense indicació de l'impressor. Hem de pensar que la que veié Pérez Bayer a la biblioteca de Joaquín Ibáñez era un volum de la segona, ja que altrament hauria esmentat el nom de Francisco de Guzmán.¹⁴

El ball de dates i llocs degué confondre Fèlix Torres Amat, o el seu germà Ignasi, que també va col·laborar en la compilació de dades per a les *Memorias*. El cas és que van prendre'n nota equivocadament i l'edició de Toledo de «MDLXXVII» de Pérez Bayer va passar a ser de «1477». Segurament aquí és on hem de localitzar el naixement de la falsa edició incunable, de la qual ningú no dona notícia directa. L'autoritat de l'erudit bibliista degué influir en estudiosos posteriors, que van assumir la possible edició de 1477 com un fet provat.

Els precedents degueren condicionar igualment el criteri de Dionisio Pérez, malgrat que l'home no sols hagués consultat les *Memorias* de Torres Amat, sinó també la bibliografia de Nicolás Antonio i Pérez Bayer. Fins i tot en transcriu les entrades corresponents. Sorprenen especialment que, en reproduir la nota de Pérez Bayer, ho faci amb el mateix error que Torres Amat: hi trobem «MCDLXXVII» en lloc de «MDLXXVII». No podem descartar que hagués decidit corregir el que, després de llegir Torres Amat, li podria haver semblat una errada, com tampoc que hagués ensopegat en el mateix lloc. Per acabar-ho d'adobar, el «Post-Thebussem» considera un error la citació de Torres Amat, però no per l'any, sinó pel lloc d'edició i per la

13. ANTONIO (1788: II, 279).

14. Es tracta de les edicions CCPB000018775-5 i CCPB000018774-7 del Catàleg Collectiu de Patrimoni Bibliogràfic Espanyol.

llengua, encara que aquestes concrecions provinguin de Pérez Bayer. Potser li sembla, en la línia d'Antoni Palau, que no era versemblant que en una data tan reculada ja se n'hagués fet la traducció castellana. Per això proposa que «mestre Robert escribiera y publicara en lemosín, acaso, o acaso en italiano, en la no encontrada edición de 1477».

És a dir, no li sembla que a Toledo el 1477 s'hi hagués pogut publicar un llibre en català i proposa mantenir la data però no el lloc. I tampoc no descarta, atès que el llibre està vinculat a Nàpols i no se sap res de l'origen de mestre Robert, que la redacció original fos italiana. En aquest aspecte depèn així mateix de les reflexions de Palau. Arribats en aquest punt, potser no és sobrer recordar que el pretès cognom de ressons alemanys «Thebussem» no és res més que un joc de paraules per «embuste». Sigui com sigui, podem descartar que l'original del llibre fos italià, perquè s'hi han detectat alguns capítols que van circular en català independentment del *Llibre del coc*.¹⁵

El repàs de les fonts en què se cita l'incunable de 1477 posa de manifest que, amb tota probabilitat, es tracta d'una edició *non nata*, originada en un malentès bibliogràfic. Si el *Llibre del coc* ja era compost en aquesta data, res d'estrany tindria que hagués circulat de forma manuscrita. Aquests hipotètics còdexs, com passa habitualment amb els textos antics un cop impresos, i més amb la quantitat de vegades que aquest llibre de cuina va arribar a les premses, s'haurien perdut. L'edició de Toledo de 1477, de la qual no disposem de cap exemplar ni, tampoc, de cap testimoni que afirmi de forma incontrovertible haver-la tingut a les mans, hauria de passar definitivament a engruixir les lleixes de la biblioteca de les edicions fantasma.

BIBLIOGRAFIA

AGUILÓ (1923-1927): Marià Aguiló, *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, Madrid: Sucesores de Rivadeneyra.

15. El llibre de mestre Robert comparteix diversos capítols dedicats a l'art de trinxar amb el *Llibre de totes maneres de potatges*; vegeu GREWE (2003: 51) i SANTANACH (2017: 79).

- ANTONIO (1788): Nicolás Antonio, *Bibliotheca hispana vetus, sive hispani scriptores qui ab Octaviani Augusti aevo ad annum Christi MD floruerunt*, a cura de Francesc Pérez Bayer, Madrid: Apud viduam et heredes D. Ioachimi Ibarrae.
- BRUNET (1860-1865): Jacques-Charles Brunet, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*, 6 vol., París: Firmin-Dido.
- GARCIA I FORTUNY (2014): Josep Garcia i Fortuny, *Cuina i cuiners a la Corona d'Aragó i Catalunya. Un capítol oblidat de la nostra història*, I, Èpoques pretèrites, Barcelona: Nova Casa Editorial.
- GREWE (2003): Rudolf Grewe (ed.), *Llibre de Sent Soví. Llibre de totes maneres de potatges de menjar*, edició revisada per Amadeu J. Soberanas i Joan Santanach, Barcelona: Barcino; «Els Nostres Clàssics B», 22. Edició revisada de *Libre de Sent Soví (Receptari de cuina)*, Barcelona: Barcino, 1979; «Els Nostres Clàssics A», 115.
- JAIME LORÉN (2017): José María de Jaime Lorén, «Noticias de la biblioteca del chantre de Teruel Joaquín Ibáñez García», *Cuadernos de Ilustración y Romanticismo. Revista Digital del Grupo de Estudios del Siglo XVIII*, 23, ps. 21-29.
- LAMARCA (2015): Montserrat Lamarca, *La impremta a Barcelona (1501-1600)*, Barcelona: Biblioteca de Catalunya.
- NOLA (1929): Ruperto de Nola, *Libro de guisados. Cómo se servía de comer al Rey Hernando de Nápoles por su cocinero Roberto de Nola*, edición y estudio por Dionisio Pérez («Post-Thebusem»), Madrid: Compañía Ibero-Americana de Publicaciones.
- (1969): Roberto de Nola, *Libro de cozina*, introducció, notes i vocabulari de Carmen Iranzo, Madrid: Taurus; «Temas de España», 75.
- NORTON (1978): Frederick John Norton, *A descriptive catalogue of printing in Spain and Portugal 1501-1520*, Cambridge: Cambridge University Press.
- PALAU I DULCET (1948-1977): Antonio Palau y Dulcet, *Manual del librero hispano-americano: bibliografía general española e hispano-americana desde la invención de la imprenta hasta nuestros tiempos, con el valor comercial de los impresos descritos*, 28 vols., 2a ed. corregida, Barcelona: Librería Palau. Cito per la segona edició, corregida; la primera va ser publicada, en 7 vols., a Barcelona: Librería Anticuaria, 1923-1927.

- PÉREZ SAMPER (2016): Maria Àngels Pérez Samper, «Rupert de Nola *Libre del coch*», *Els tresors de la Universitat de Barcelona. Fons bibliogràfic del CRAI Biblioteca de Reserva*, Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, ps. 170-173.
- ROBERT (1977 [21996]): Mestre Robert, *Libre del coch. Tractat de cuina medieval*, a cura de Veronika Leimgruber, Barcelona: Curial; «Clàssics Curial», 16.
- (2018): *Llibre del coc*, a cura de Joan Santanach, adaptació al català modern de Mònica Barrieras, estudis d'Antoni Riera, Joan Santanach i Fundació Àlícia, Barcelona: Editorial Barcino - Set Portes; «Col·lecció 7 Portes de Receptaris Històrics de Cuina Catalana», 4.
- SANTANACH (2006): Joan Santanach i Suñol (ed.), *Llibre de Sent Soví*, Barcelona: Barcino; «Biblioteca Barcino», 4.
- (2014): *Llibre de Sent Soví*, presentacions de Francesc Solé i Paredada i Carles Duarte, edició de Joan Santanach, adaptació al català modern de Mònica Barrieras, estudis introductoris d'Antoni Riera, Joan Santanach, i Ramón A. Banegas, Barcelona: Barcino - Set Portes; «Col·lecció 7 Portes de Receptaris Històrics de Cuina Catalana», 1.
- (2017): «“Suplic les vostres beniginitats que prengau mon servici en grat”: sobre la composició i el contingut del *Llibre de potatges*», dins *Llibre de totes maneres de potatges*, edició d'E. B., adaptació al català modern de Mònica Barrieras, estudis introductoris d'Antoni Riera, Joan Santanach i Fundació Àlícia, Barcelona: Barcino - Set Portes, ps. 67-96; «Col·lecció 7 Portes de Receptaris Històrics de Cuina Catalana», 3.
- (2018): «Sobre els orígens, la redacció i el contingut del *Llibre del coc* de mestre Robert» dins Mestre Robert, *Llibre del coc*, a cura de Joan Santanach, adaptació al català modern de Mònica Barrieras, estudis d'Antoni Riera, Joan Santanach i Fundació Àlícia, Barcelona: Editorial Barcino - Set Portes; «Col·lecció 7 Portes de Receptaris Històrics de Cuina Catalana», 4.
- SERRA (1935): Joan Serra i Vilaró (ed.), *Llibre del coc de la Canonja de Tarragona*, Barcelona.
- TORRES AMAT (1836): Felix Torres Amat, *Memorias para ayudar a formar un diccionario critico de los escritores catalanes y dar algu-*

na idea de la antigua y moderna literatura en Cataluña, Barcelona: Imprenta de J. Verdaguer.

VINDEL (1930-1934): Francisco Vindel, *Manual gráfico-descriptivo del bibliófilo hispano-americano: 1475-1850*, 12 vols., próleg de Pedro Sáinz Rodríguez, Madrid.

WISWE (1970): H. Wiswe, *Kulturgeschichte der Kochkunst*, München: Heinz Moos Verlag.